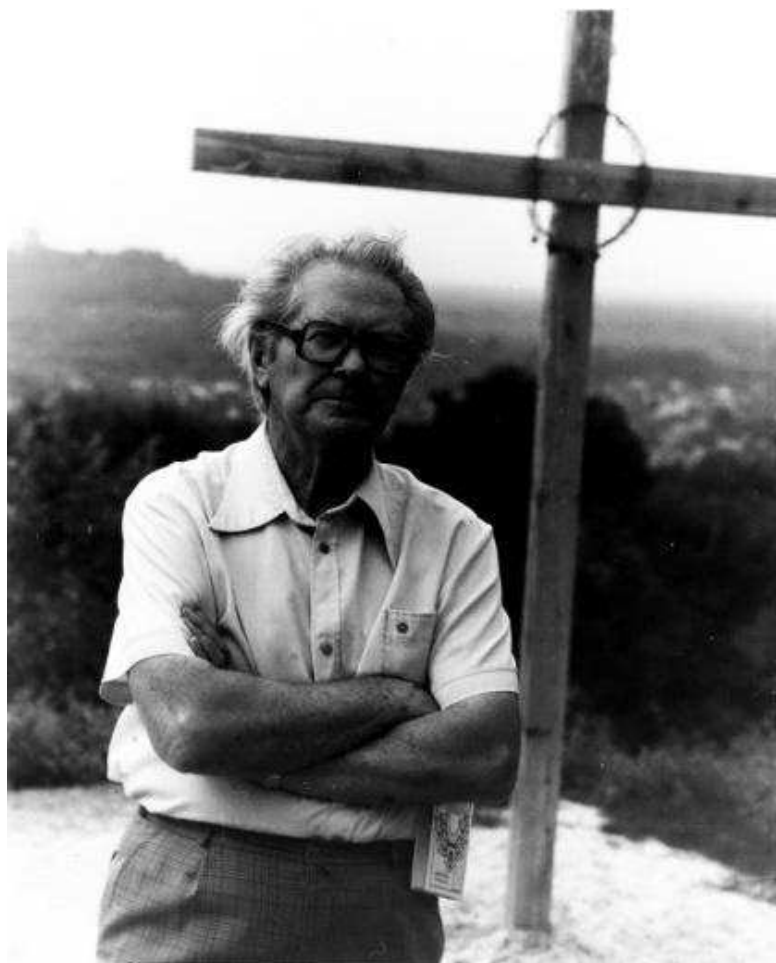

VII. АВТОБІОГРАФІЇ ТА СПОГАДИ

ПЕТРО ПЕТРОВИЧ РОТАЧ

(1925–2007)

*Ганна Лениско,
заслужений журналіст України,
лауреат премії імені Симона Петлюри*

«БЛАГОСЛОВЛЯЮ Я ТІ ДНІ. КОЛИ ДО ПРАВДИ ПРИХИЛИВСЯ»

В Україні є міста, яким можна по-доброму позаздрити, бо тут всупереч будь-яким історичним і політичним обставинам витворювалося таке культурне середовище, яке захишало і надихало, давало відчуття плеча. Такий собі гучувальний аркан навколо вогнища. Самотнім там не почуваєшся, навіть якщо навкруги — темінь.

Полтава підсоветських десятиліть — місто, яке народжує таланти з такою ж фантастичною шедрістю, як і в проминулі століття, але потім або витискує їх до столиць (Києва, Мюнхена, Торонто, Нью-Йорка), або вони постійно відчуватимуть тут брак кисню і тратитимуть надзусилля на самостояння. Утім, подібне бачимо й в минулому. Навіть Іван Величковський, великий поет українського бароко, який жив в Полтаві, служив священиком в Успенській церкві і десь спить вічним сном під асфальтом чи газонами Соборного майдану, записаний літературознавцями до Київсько-чернігівського духовного осередку, хоча в часи гетьмана Івана Мазепи Полтаві не бракувало яскравих зірок на небосхилі поезії, малярства, сніцарства.

Життя письменника, літературознавця і краєзнавця Петра Петровича Ротача було типовим життям полтавського, українського інтелігента: не завдяки, а всупереч, не в шані, а під постійною загрозою втрати роботи, волі, а то й життя: не в дружньому колі веселих, розкутих, богемних парнасців, а вічним Петром Самотнім, який, проте, вперто запалює свою свічку на вікні...

Життєвий шлях і творчість Петра Ротача засвідчують, що не було такої сили, яка б змусила його загасити ту свічку любові до України, до рідного Слова.

А тих, що служили Темряві, було ой як багато! І червоних, і коричневих. Вони викидали родину Ротачів з рідного хутора Калениківщини Роменського повіту на Полтавщині: вони вивезли Петра на каторгу до Німеччини: вони, по поверненні на Батьківщину замість вибачитись за те, що не захистили від ворожої наруги, десятиліттями виливали свою злобу, підозрі-

лість і ядуче словоблудство на незахищену, інтелігенту, совісну людину, вірну Богові й Україні.

А Петро Ротач вперто запалював свою свічечку на вікні. І коли влітку 2007 р. його відспівували під склепінням ще недобудованого, відновлювального Успенського собору, того самого, де служили і дід Івана Котляревського, й Іван Величковський, куди приїжджав Патріарх Мстислав, — проводити Петра Ротача в останню дорогу прийшли всі Петри Самотні міста, яке поволі скидає із себе пуга як Петра Біснுவатого, так і шварцбардів, швондерів і шарикових новітніх часів.

І з'ясувалося, що насправді останні чверть століття ми зовсім не були самотні. Бо нас єднав і спонукав до дії своїм прикладом цей скромний чоловік з негучним голосом, худенькими плечима книжника, колосальною працездатністю орача літературних перелогів і незламною волею борця за українську Україну.

У нас у Полтаві наприкінці ХХ—на початку ХХІ ст. таки був духовно-мистецький осередок, і його провідником, визнаним моральним і професійним авторитетом був письменник, літературознавець, краєзнавець, бібліофіл і енциклопедист Петро Петрович Ротач. До нього горнулися викладачі полтавських університетів і найрозумніші зі студентів, невтомні просвітяни (а Петро Петрович — один із засновників Товариства «Просвіта» на Полтавщині): молоді письменники з обласної організації НСПУ; історики, краєзнавці, архівісти, мистецтвознавці...

Якби не він, чи кожен з нас би витримав ту петросамотність, що нею обдаровувало місто «петровської вікторії», в яке ми поприїжджали із сіл і хуторів затопленої селянської Атлантиди?

Петро Ротач був живим прикладом того, як можна перетворити поле письмового столу на велике поле неполтавської битви за Українську Україну: як можна з-під намулу заборон, брехні піднімати пласт за пластом цілі материки затонувлих культурних атлантид.

В Україні, очевидно, не було більше такого послідовного й наполегливого дослідника творчості і життєвого шляху українських письменників, яких советська Україна-мачуха витиснула на чужину. Ці літературні острови Петро Ротач міцно з'єднав з материком, і завдяки йому близьким широким колам читачів стали Леонід Полтава і Олекса Ізарський, Василь Барка й Іван Багряний, Дмитро Нитченко й Ігор Качуровський, Олекса Веретенченко і Григорій Костюк, Григорій Вашенко і Надія Фесенко...

Книга «Розвіяні по чужині: полтавці на еміграції» (1998) стала справжнім бестселером не тільки на Полтавщині.

Свою двотомову «Полтавську Шевченкіану» він скромно назвав «спробою крайової Шевченківської енциклопедії», але якби в кожній області було зроблено подібні «спроби», ми мали б фундаментальний Літопис Духовного Відродження Нації, її життя з Шевченком і в Шевченкові.

Люблю брати до рук літературний календар Петра Ротача «Колоски з літературної ниви». Розповіді про 131 письменника в ній розмішені за річним календарним циклом — неопінений посібник для вчителів, бібліотекарів, всіх, хто небайдужий до рідного слова.

Колосальний обсяг інформації дає читачеві книга Петра Ротача «І слово, і доля, і пам'ять» (2000), де йдеться про велич тих, хто служив Українському Слову в ті десятиліття і століття, коли його намагалися знищити. «Пам'ять про них не може бути і не буде стерта ні часом, ні ворожим ставленням до них, ні байдужістю». — писав Петро Ротач. І ці слова з повним правом можна сказати і про Петра Петровича.

Перелік всіх книг і статей Петра Ротача зайняв би десятки сторінок. Глибокий їх аналіз зробив доктор філологічних наук, професор Микола Степаненко в книзі «Рідне українське слово» (Полтава, АСМІ, 2005), і нам залишається лише адресувати читача до статті в цьому збірнику «Він присвятив своє життя Слову... Замітки до життєпису дослідника-літературознавця Петра Ротача».

Але не можна бодай лешо не сказати про поезію Петра Ротача. Письменник Петро Засенко в одній зі статей слушно зауважив, що про поетичну майстерність Петра Ротача «можна судити по інтонаційно-вспокоєному і звукописно-точному рядку, в якому завжди проглядається плід вагомої думки». Ось як поет окреслив суть періоду брежнівсько-сусловського «застою»:

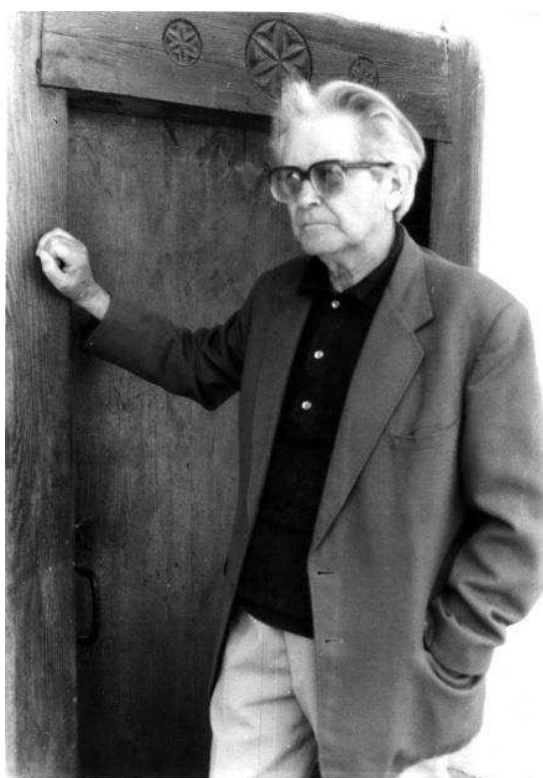
*Ми зустрічали шістдесяті
З палкою вірою, поки
Запоночіло в нашій хаті
І завелися павуки.
Все обшивала павитина.
Нема найменшого світла...
І дих гнітить, мов гільйотина.
Зловісна тінь Маланчика.*

На жаль, і померати Петрові Петровичу довелося з тривогою за долю України, яка ще не захищена від новітніх маланчуків, валуєвих і шварцбардів. (Між іншим, полтавські райші так і не спромоглися надати Петрові Петровичу за життя звання почесного громадянина Полтави, хоча в місті не було достойника, якому б більше личило це звання. Замість того «вконтетували» тим званням Вірку Смердючку, нівелювавши таким чином почесне громадянство до балаганного рівня).

Найвищою нагородою для людини Петро Ротач завжди вважав чесно пройдений шлях.

*Я йшов між чорної злови.
Криті, криті дороги слались.
Обіч хилилися раби.
А горді зрідка зустрічались...
Й тепер нелегко йти мені.
Але з душі тягар звалився.
Благословляю я ті дні.
Коли до правди прихилився.*

...Петро Самотній — це був його перший літературний псевдонім, який він поставив під оповіданням «Вони приходили знову» — про Голодомор 1933 р. Його відхід у краший із світів вияскравив те, що він залишив духовно-мистецьку Полтаву не самотньою. Воно з'явилося, відчуття плеча. Як в гвіцвільському аркані, де самотнім не почувається ніхто. Навіть якщо нетютюнники намагаються сіяти навколо темряву.

Петро Ротач

ПЕРЕБІГ ЛІТ І ПОДІЙ (Автобіографічне)

«Історія мого життя є частиною історії моєї Батьківщини», — писав Т.Г. Шевченко. Ці слова певною мірою стосуються і мого життя.

Я народився 24 січня 1925 року на хуторі поблизу с. Слобідки-Новицької на Роменщині (тепер — Талалаївського р-ну Чернігівської області). В церковній метриці, виданій о. Костянтином Трипольським, який мене хрестив (цей документ загубився під час мого перебування в Німеччині), була вказана дата за старим стилем — 11 січня. При цьому мусів зауважити, що в повоєнний час в паспорт, невідомо за якими джерелами, було вписано інше число — 11 лютого.

З'явився я на світ в шойно перед тим збудованій батьком хаті на хуторі Калениківщина (Каленівщина), заснованому наприкінці ХІХ-го сторіччя моїм дідом Федотом Андрійовичем Ротачем (1852–1909), хліборобом, бджолярем, меломаном і книжником, та його сільськими компаньйонами. Хутір знахо-

дився за кілометр від Слобідки й дещо далі від волосного села Талалаївки (з 1921 р. — Сильченкове) Роменського повіту. До волосного правління мій батько ще в шкільні роки ходив за петербурзькою газетою «Биржевые ведомости», яку передплачував дід. додатками до неї і полтавським журналом «Хвтора-нин». Дідову бібліотечку пізніше поповнював дялько Левонтій, який теж кохався в книжках. Але її було пограбовано і знищено під час колективізації, коли комнезам відібрав і продав радгоспові «Борсуківщина» дідову хату, а дялька, що жив в ній, було відправлено на Урал. Збереглась лише одна родинна реліквія — додаток до «Биржевых ведомостей», масивний «Дневник русско-японской войны 1904–1905 гг.» з власноручним діловим підписом, зробленим 1905 року. Це одна з найдорожчих для мене книг, бо з нею пов'язані перипетії нашого родинного життя. Були ще часописи «Нива» та «Природа и люди».

Наша хутірська земля раніше належала відомим поміщикам Новицьким, які поріднилися з Якубовичами (з цього роду вийшов декабрист Олександр Якубович, а його сестра була дружиною Василя Новицького і в нашому селі залишила по собі пам'ять жорстокої кріпосниці). У 1880-х роках помер бездітним останній слобідський володар Олександр Новицький, і тоді родичі почали продавати панську землю. Мій дід, взявши в Ромнах банківський кредит, придбав собі спочатку 20, а потім докупив іще 9 десятин землі разом з лукою і лісом. Після його смерті ця земля була поділена між синами-спадкоємцями, одним із яких був мій батько.

Дяльки Левонтій (1892–1933) і Йосип (1894–1948) почали розбудовувати власні господарства після революції 1917 року, але нікому з них не довелось там жити — все знишив тоталітарний режим. Дідове подвір'я знаходилося в старому панському саду, де раніше стояла пасіка Новицьких. Про цю пасіку, як одну з краших у губернії, писалося в «Полтавских губернских ведомостях» ще в позаминулому сторіччі. Хутір взагалі знаходився в надзвичайно вигідних природних умовах. З заходу до нього прилягало поле, з двох інших боків його оточував розкішний дубовий ліс, посаджений ще за кріпаччини або й раніше. Цей ліс називали Панським — тепер від нього мало що лишилося. А в 1918 році в ньому нараховували одних старих дубів 800. Тоді ще були вікові липи, одна з них — пам'ятна мені — росла в ярочку на батьківській землі, і коли цвіла, то весь яр наповнювався предивним медовим запахом. Тепер увіліло там

лише два вікових дуби — свідки життя моїх батьків і нашого дитинства.

Лідова земля знаходилася між Слобідкою і землею наших сусідів — хуторян Соляників. На тій ділянці, де побудував своє господарство батько, містилося невелике родове кладовище. І хоча наша колишня садиба зникла ще в 60-х роках минулого століття, кладовище дивом уціліло. На ньому покояться дід Федот, дядько Олександр, що загинув ще в 1920-х роках, та двоє перших дітей моєї матері, яких ми не знали. Над недоглянутим цвинтариком здіймається тепер висока густа шапка дерев. Звідси починалася колись батьківська частина поля. Пам'ятаю, як приємно було малим ховатися в просі, бігати межею аж до Глибокої дороги... А батько розповідав, як під час нападу на хутір загону якогось отамана він врятувався тим, що сховався в кроні густої дикої груші, що росла на кладовищі... Тепер наша колишня земля заросла бур'яном і вже тривалий час ніким не обробляється. Так змінюються часи...

Мої батьки були звичайні сільські трудівники. Мати, Ганна Федорівна, дівоче прізвище Марченко, не ходила до школи, хоча брала уроки в дочки священика Трипольського. На 16-му році життя її віддали заміж. Тяжка праця в лідовому господарстві, коли мій батько і дядьки були на Першій світовій війні, пізніше — будівництво власної оселі, а потім розквітування і підневільна праця в колгоспі підірвали її сили і рано звели зі світу. Вона померла 19 травня 1957 року від тяжкої хвороби і похована в рідному селі.

Батько, Петро Федотович (1889–1972), закінчив церковно-приходську школу в Слобідці, рано потягнувся до знань, мріяв стати вчителем, але, як старший син в сім'ї, не одержав на те батькового благословення. Дід хворів і хотів мати собі заміну. Цим було зумовлене раннє одруження батька. Але в 1910 році його закликали до війська. Завдяки каліграфічному почерку він відбув армійську службу переважно на писарській посаді. Служив у прикордонному загоні в м. Велюнь (сучасна Польща), а коли вже готувався повернутись додому, вибухнула Перша світова війна. Вона затримала його в війську до літа 1917 року. Любов до книжок, потяг до знань на все життя стали рисами його характеру. Самоосвітою він досяг того, що непогано знав історію і літературу, міг декламувати напам'ять багато віршів Шевченка, Грінченка, Олеса, Лермонтова, переписував їх до своїх зошитів і оформляв гарним почерком. Завжди, а особливо

в старості, коли після смерті матері залишився самотнім і протягом 15 років доживав віку в сільській хаті, багато читав, писав спогади про пережите, написав історію свого села.

Від батька я успадкував любов до рідного краю, його історії і природи, глибоку пошану до книги, зокрема до Шевченкового «Кобзаря», якого вечорами він часто читав нам ще тоді, як були малими. З цієї любові виникло бажання досліджувати життєві епізоди Т.Г. Шевченка, його зв'язки з Полтавщиною. На матеріалі цих пошуків пізніше мною було опубліковано кілька книг та багато статей, розвілок, заміток і рецензій.

У роки Української революції (1917–1920) батько симпатизував С. Петлюрі і, як і його брат Левонтій, проїнявся ідеєю національного відродження, якій хотів служити, беручи участь в діяльності сільської «Просвіти». В 1918 році він став учасником відкриття пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Ромнах і слухав там виступ одного з молодих приятелів Шевченка Григорія Вашкевича, про що не раз розповідав своїм дітям (нас було четверо, я — наймолодший). Пізніше свої погляди і симпатії мусив приховувати.

Незважаючи на середняцький стан батька, його теж не залишили в спокої під час колективізації. І хоч він успішним своїм господарством і записався до колгоспу й працював рахівником, та сільські «горлохвати», як він називав місцеву партійну владу, знайшли зачіпку, щоб довести так зване «тверде завдання», виконати яке батькові було не під силу. На цій підставі його виключили з колгоспу, забрали хату і описали майно.

2 лютого 1932 року нас, малолітніх, комнезамівці вивезли до загальної для розкуркулених дітей хати в Слобідці, звідки ми швидко «розлізлися межі людьми, мов мишенята». Наші меблі, одягу, яку батьки не встигли сховати, чавунну грубку, харчі — все було забрано, поділено «горлохватами» між собою, пропито або продано на торгах.

Батькові, який знався на рахівництві, пощастило знайти роботу на залізничній станції Талалаївка, що на той час вже стала райцентром. Маючи якісь знайомства, він кинувся боронити своє кровне і зумів відвоювати на певний час хату, в яку ми повернулися напередодні великого голоду. Цей страхотливий рік наша сім'я пережила в пограбованій хуторській хаті, перебиваючись лип'яниками, кропивою, а іноді й макухою, пшеничкою та буряками, які діставали від будівників свинорадгоспу «Новосілля», що тоді засновувався недалеко від хутора. На нашому

маленькому пвнтарі ховали, а точніше, загрібали в яму невідомих людей, які звідкись сюди заходили і, знесилені, вмирали на дорозі або на городах. Там я побачив, як заштовхували лопатою (не влазила в яму) пухлу ногу покійника, і ця картина все життя стояла перед моїми очима і пригнічувала свідомість.

Тяжкої долі зазнали і мої дядьки. Левонтія Федотовича за відмову вступити до колгоспу вислали на Урал, звідки він втік, прийшов додому і був спійманий комнезамівськими нишпорками, які й відправили його до Чернігова на смерть. А дядько Йосип, відлавши до колгоспу коней і реманент, покинув напризволяще хату, забрав сім'ю і втік на Донбас. В Очеретиному він став поштовим працівником. Під час німецької окупації дядько повернувся до своєї хати, але радянська влада, повернувшись в 1943 році, знову вигнала його і зробила бездомним. Незабаром дядько Йосип, підірвавши здоров'я в боротьбі зі сталінським режимом, помер, ледве переступивши 50-річний вік.

Переживши голод 1933 року, батько теж не стерпів знущань сільської влади, яка продовжувала тероризувати сім'ю. Коли на нього було накладено ще непосильніший податок, батько, знесилений нерівною боротьбою з сільськими «заправилами», вирішив тікати з хутора, який безмежно любив. Весною 1934 року хата була продана. Батько зі мною поїхав на Донбас пошукати роботу, але рідні місця владно кликали назад, і ми повернулися додому. Відтоді від села до села мандрував на позиченому возі наш піл з подушками, стіл на точених ніжках, чавунна грвбка-тринога, яку пощастило забрати з торгів і стара дідова шафа, з якої в ранньому дитинстві батько обдаровував нас у свята цукерками «ракова шийка». В 1934 році ми жили на станції в Талалаївці. Там ми з братом пасли заготзернівських свиней, їли варену картоплю і кукрудзу з казанів або прямо вихоплювали з корит і похворіли дизентерією. Лише пізньої осені, і то вже в Сильченковому, де батьки найняли порожню хату на Дем'янівці, пішов я до третього класу. Наступного (1935-го) року ми повернулися в Слобідку, придбавши там хату під двома старими грвшами і шовковицею на причілку. Давно вже немає тієї хати, як немає на світі і її колишніх господарів, моїх батьків, а шовковиця все ще росте і родить смачні солодкі ягоди. Вона ніби остання рідна душа...

У 1940-му році в районній, а в 1941-му, напередодні війни, в обласній (сумській) газетах з'явилися мої перші вірші. Влітку 1941-го редактор талалаївської районної газети Микола Олефі-

ренко запросив на вільне місце в редакції, і я пробув там до приходу окупантів. Були люди, які фіксували все, що я писав в антинімецькому дусі, щоб в слушний момент використати для власної вигоди. Пізньої весни 1942 року німці повезли мене і багато інших сільських хлопців і дівчат через Білорусь і Польщу на свої рудні, фабрики, заводи і поля. Перший рік довелося жити в умовах концтабору, в спільному бараці з парашею і на голодному пайку. Барак вночі охороняв поліцай із овчаркою. На виданій нам паперовій одежі був намальований знак «SU», що рівняв нас, «остарбайтерів», з військовополоненими. Я мав номер 818. Його поліцаї і лагерфюрер вимовляли як «ахтвно ахцен». Мені випало працювати на фабриці штучного волокна в центрі саксонського текстилю, місті Плавені. Там я провів близько трьох років. Влітку 1943-го зробив спробу втечі, маючи намір добратись до Чехії, але був спійманий і покараний спершу в таборовому карцері, а потім відведений в гестапо на допит і знущання.

Роки неволі стали для мене водночас і періодом формування самосвідомості та осмислення трагічної долі українців в умовах більшовицького та фашистського режимів. Цьому сприяла патріотична література, яку я згодом став отримувати з празької книгарні Юрія Тищенка, а також особисте знайомство з діячами українського національно-визвольного руху часу УНР (Спиридон Довгаль) та поетами і письменниками другої хвилі еміграції, з яких дехто вже відбув сталінські табори і зумів вирватись на Захід (Г. Костюк, І. Майстренко, О. Веретенченко та ін.). Доля звела мене з цими людьми в 1943–45 рр. в Плавені, де в той час містилися редакції українських видань «Дозвілля» та «Земля».

Наприкінці 1942 року я налагодив зв'язок з празьким «місячником культури» «Пробоем» і в 1943 році почав друкувати свої вірші і прозові твори. До 10-річчя голодомору в Україні журнал опублікував моє оповідання «Сумне дитинство» (під псевдонімом П. Самотній). Інші прозові твори були присвячені темі розкуркулення («Вони приходили знову» та інші). В журналі «Пробоем» друкувалися в той час видатні письменники української еміграції Є. Маланюк, Наталена Королева, М. Орест, Ю. Клен (Бургардт), з 1943 – Василь Барка. Їхні твори надихали на власну творчість, гартували дух. На жаль, після повернення на Батьківщину мусив все це заховати глибоко в собі, аби вберегтись самому і не завдати шкоди родині та батькам.

В роки неволі особливо сильне враження залишило спілку-

вання з пізніше відомим літературознавцем Григорієм Костюком, який в Плавені в 1944–45 рр. редагував газету «Земля», і подав до друку кілька моїх поезій («Відходить серпень...», «Вірю» та ін.). Я бував в Григорія Олександровича сам і разом із поетом О. Веретенченком, брав участь в розмовах і слухав, як поет читав одну з кращих своїх поем «Чорна долина» про розправу Сірка з яничарами. Назавжди залишився в пам'яті й образ чудового лірика Василя Онуфрієнка, що працював в розваговому двотижневику «Дозвілля». В 1992 р. він помер в Австралії, потім дружина Марія видала п'ять книг його поетичної спадщини. На межі 80–90-х років ми встигли обмінятися листами і віршами, згадали нашу тривожну молодість, якій все ж не бракувало віри в кращу долю України. Розлучаючись ранньої весни 1945 року, ми умовлялись: якщо виживемо, зустрінемося в Веймарі, біля пам'ятника Гете... Сталося інше: вільні українські літератори зібралися в Баварії. Мене там не було і ніхто не знав, де я подівся.

А я в березні 1945 року опинився в Австрії. Ця дивовижна країна в той час була переповнена військовими з дивізії «Галичина» (втілілі після розгрому під Бродами) та втікачами з України, серед яких було немало національно свідомої інтелігенції — вчених, літераторів, акторів. В той час в Австрії формувалась Перша дивізія Української національної армії під керівництвом ген. Шандрука. У Австрії мені пощастило зустрітися з колишнім дніпровським лощманом і письменником Олексом Девладом (псевдо — О. Запорожець). Деякий час ми жили разом. Під час спільних блукань по Каринтії вздовж Драви ми багато говорили про нещасливу долю України, про голод і репресії 30-х років, і ті розмови теж не пропали марно. Потрапивши потім до Аргентини, Девлад видав кілька книг, в одній із них, «Гарбузовій містерії», висміяв недолугість колгоспного ладу. Там же, в Аргентині, О. Девлад випадково загинув...

Мої блукання по Нижній Австрії (в т.ч. й праця в бавера біля Millstatter–See) скінчилися англійським репатріаційним табором в м. Шпітталі, що на пограниччі з Італією. Звідти наприкінці травня 1945 року групу українців, які побажали повернутися на Батьківщину, англійці перевезли в розміщення радянської військової частини в м. Грац. У мене в кишені, мов перепустка (так я думав), знаходилася підібрана в Тиролях авіалістиківка. В ній за підписом Молотова гарантувались повноцінним безпека і праця. Навіть тим, хто несвідомо або «під

ворожим примусом» вчинив злочин проти «родіни», обіцялось прощення. Тоді я ще вірив у правдивість радянської агітації. Цю листівку відібрав у мене через рік під час затримання і допиту в Талалаївці районний емгебіст з погрозою, щоб ніколи більше не згадував про неї.

У Граці мене зарахували до 233-го запасного стрілецького полку, і з ним я пройшов пішки понад тисячу кілометрів через Угорщину і Югославію в Румунію, де в м. Тиргу-Жів отримав солдатську книжку. Там я писарював до пізньої осені 1946 р., коли з причини близькозорості був демобілізований.

Дома тим часом вже пішла чутка про те, що за кордоном я друкував антирадянські твори. Цю «новину» привезли ті, хто був зі мною в таборі. Батько перший відчув небезпеку, яка чигала на мене дома, і просив не поспішати з поверненням, а подовше затриматись на службі. Та визначений долею маршрут змінити вже було неможливо...

У заляканому емгебістами селі (було ж під німцем, а це дорівнювало зраді!) я справді швидко відчув вороже, брутально-погрозливе ставлення. Догідливий владі демобілізований офіцер сказав загадково при зустрічі: «Ну, чим ти там займався в Німеччині?.. Знаємо. Будеш відповідати...» З того часу мною заволоділо передчуття чогось недоброго. Вирішив, діждавшись літа, їхати куди-небудь на навчання. Тим часом вдень працював у колгоспі, а вечорами готувався до вступних іспитів. І хоч я офіційно не подавав заяви про вступ до колгоспу, але в кінці червня 1947-го отримав попередження від правління колгоспу ім. 6-го з'їзду Рад про можливе порушення судової справи проти мене за невироблення мінімуму трудоднів.

У серпні 1947 р. я все-таки вирвався з дому (без документів, бо паспортів не видавали) і склав вступні іспити до Рівненського учительського інституту. Відпрацювавши два тижні на заготівлі торфу в Сарнах, поспішив додому, щоб взяти необхідні речі й не запізнитись на навчання. Радість, що буду навчатись, здобувати освіту і фах, сповнювала душу.

Поїзд прибув із Бахмача в Талалаївку перед заходом сонця. З радісною новиною, яку мав для батьків, закрокував я із станції в село. Та лише поминув пристанційне селище, як обігнала мене і зупинилась попереду півторатонка. З кабіни сплигнув на землю горбатий чоловічок у військовій формі і кашкеті з малиновим обідком. Серце моє стислось від недоброго передчуття. Чоловік чекав мене, і коли я наблизився без зайвих пояснень

велів лізти в кузов: «Поїдете з нами...» Так я опинився в Талалаївському райвідділі МЛБ. Довго чекав в маленькому коридорчику, а коли стемніло, мене ввели до глухого кабінетикву з прикритим знадвору ставнею вікном. Горіла настільна лампа, за столом сидів в військовому кітелі моложавий чоловік. На погонах я розгледів зірочки старшого лейтенанта. Сухо, офіційно почались запитання: куди і з якою метою їздив?

Я відповідав, як вважав за потрібне, але не одразу збагнув, що від мене вимагається. Виходило так, ніби я їздив до бандерівців, а не вступати в інститут. Я показав довідку про зарахування мене студентом I курсу, він забрав її і не повернув. Не вірив емгебіст і тоді, коли я почав розповідати про умови перебування в Німеччині і про те, як служив в радянській армії. Він нервував, підвищував голос, хапався за револьвер, який лежав біля нього на червоній скатертині, погрожував і вимагав якусь іншу «правду». Відчувалося, що про мене вже зібрано якісь чутки. Лише почну щось говорити, а допитувач обриває, не вірить, лунає російська брутальна лайка і погрози. Емгебіст явно тішився своєю силою. «К стенке, бандеровец!» — гарчить він, і я повертаюсь до нього спиною, чую, як він бере до рук револьвер і встає з-за столу. Все тіло моє тіпається, тремтить, мов в лихоманці. Мимоволі згадую, що так було і в гестапо після невдалої втечі. Так буде ще не раз і пізніше, але тоді я цього не знав, не міг знати.

Настрахавши, самовпевнений емгебіст сідає на своє місце і наказує продовжувати розповідь: про табір в Німеччині, роботу на фабриці, про втечу, вивезення на окопи до Австрії (це моя версія)... Він кидає репліки про «зраду» українців і якусь «співпрацю» з фашистами, за що маємо понести кару. Я починаю розуміти, що обривається моя мрія про навчання в інституті. Але чому він не запитує про мої публікації за кордоном? Отже, не знає про це? Чи, може, очікує, коли розповім сам? Але це означало б, що я сам себе саджаю до в'язниці. Тому мовчу й ще глибше ховаю в собі цю таємницю.

Пізно вночі допит обривається. Старший лейтенант робить висновок, що я «не радянська людина» і вчитися мені не світить, буду волам хвосту крутити в колгоспі. Мене замикають в маленькій сусідній кімнатці, де не було навіть стільця. Прямо на голій підлозі, як видно, недавно пофарбованій, від чого стояла задуха, перебув я зі своїми тяжкими думками решту ночі. Чи до сну було? Ніяк не міг збагнути, як в Талалаївці довіда-

лись, що саме того вечора буду повертатися додому? Затримали, ледве минув селище. Випадковість це, чи хтось пильнував на станції? І пильнував не один день. Вони мене не бачили раніше, отже хтось показав?.. Вранці мене відпустили додому, але допити продовжувались і в наступні дні. Я ще щось показував, сподівався, що змилюються і відпустять навчатись, але даремно. Минув якийсь час, і я послав в Рівне заяву про переведення на заочне навчання.

Так я опинився в колгоспному ярмі: орав, сіяв, косив (тоді ще косили косами, а обрали плугами), возив волами солому, зерно від молотарки, цукрові буряки, кукурдзу, майже нічого не отримуючи за працю. А головне — був спостерігачем колгоспної безгосподарності і дещо нотував для себе. Одного разу ризикнув написати про цю безгосподарність напівгумористичний допис до обласної газети, підписався «Фелько Колотило» і відіслав до сумської «Більшовицької зброї». Моїй таємній радості не було меж, коли допис з'явився в газеті. Правління перелякалось, голову викликали в райком. Там теж хотіли знати, хто написав. Вирішили, що то був якийсь заїжджий кореспондент.

Тим часом в глибокій таємниці я готувався до втечі. І коли з Рівного прийшов виклик на сесію заочників, вирішив скористатись нагодою. Власноручно написавши текст довідки про себе, я взяв виклик і пішов до сільради. Голова був малограмотний, а секретарем працював мій приятель. За його сприянням довідка була оформлена, і тоді я дописав в ній, що «сільрада не суперечить проти мого виїзду». Наприкінці березня 1948 р. сів на поїзд і поїхав — тільки не в Рівне, а в Казахстан.

У радгоспі «Пахта Арал» в Південному Казахстані, де я опинився, довелось жити серед представників виселених під час війни сталінським режимом народів: карачаєвців, українців (то були сім'ї бандерівців), німців з Дону, фіннів, татар, чеченців. Усі вони ненавиділи систему, яка позбавила їх волі і людських прав, але мусили терпіти знущання, мовчали. Незабутнє враження залишила в мене дружба з учителем-німцем Олександром Леопольдовичем Ланге. З ним я міг бути одвертим. У Кизилкумі з місцевими казахами виробляв бринзу, вирощував багарну пшеницю, а з корейцями — рис, працював обліковцем. Передплачував книжки, журнали (зокрема «Огонёк»), вів щоденник, іноді писав до газети. Восени 1948 р. спробував вступити в Ташкентський юридичний інститут, склав іспити, але не пішов на мандатну комісію: був певний, що викриють. Через тропічну

малюю, якою там захворів, змушений був повернутись в Україну: лікарі сказали, що тільки так можна позбутись цієї виснажливої хвороби.

Додому повернувся вночі і певний час жив інкогніто, а потім виїхав на навчання до Полтавського учительського інституту. Двохрічного строку навчання та ще й на факультеті російської мови і літератури, гадав я, буде достатньо для того, щоб здобути фах і не бути викритим. Про перебування в Німеччині, зрозуміло, писати в анкеті не можна було, про це ніхто не мусив знати. Та коли було складено останній іспит і на рукав ось-ось мав бути диплом з відзнакою, до мене на вулиці підійшов парторг інституту Андрій Потапович Каришин. Він сказав, що до відділу кадрів надійшли компрометуючі мене матеріали, які вимагається перевірити, перш ніж видати диплом, але інститут ніяких заходів не вживатиме: «Отримуйте документ і йдете працювати!» З влячністю до цієї доброї людини я поїхав на Поділля, в Дубнаєвський район, с. Іванківці, де провів рік і в зв'язку з одруженням влітку 1952 р. повернувся до Полтави. Під час роботи на Поділлі в газеті «Радянське Поділля» (Проскурів, тепер — Хмельницький) з'являлися час від часу мої вірші під псевдонімом Петро Тач.

У Полтаві спершу не було роботи, потім запросили кореспондентом радіо (завдяки Семенові Квашніренку), нарешті, почав працювати методистом культурно-освітньої роботи обласного управління культури. 6 березня 1953 р. в нас народився син. То були дні, коли ховали тирана Сталіна. Тоді з'являлась надія на покращення життя. Але...

Знехтувавши обережністю, знову почав друкуватися в обласній і республіканській пресі. В 1954 році Спілка письменників України слухала звіт полтавських літераторів: в Полтаві тоді готувалися до відкриття обласної письменницької організації. Мене включили до групи, як перспективного молодого літератора. Звичайно, про те, що я дебютував ще в 1943 р. за кордоном, ніхто не знав. Виступи полтавців були успішні, особливо в Київському університеті (де мною зацікавився літературознавець Дмитро Косарик). Але на прийомі в керівника Спілки Семена Скляренка мені зауважили, що писати слід не тільки аполітичну лірику (саме лірику я читав в університеті). Натяк цей я добре зрозумів. Почав готувати збірку віршів. Моїми рецензентами стали відомі поети Ярослав Шпорта, Валентина Ткаченко, Микола Гірник. До речі, коли через рік мене «викрили», і КДБ

встановив постійний нагляд. Рукопис збірки з зауваженнями М. Гірника хтось викрав з мого робочого місця в шкільній бібліотеці. Я не сумнівався, що то була справа рук «органів».

У березні 1955 р. несподівано за розпорядженням секретаря обкому Базилевича я був звільнений з роботи в управлінні культури. Обком розпорядився не лише не надавати мені роботу, а й виселити з Полтави разом з родиною. Якись люди збирали про мене відомості в Полтаві і в відному селі, де жили батьки. Знову вплигло слово «розкуркулені»... З допомогою співчутливих людей я влаштувався помічником бібліотекаря 6-ї середньої школи. Працюючи, я помічав, як директор школи приводила часом до бібліотеки незнайомих людей, які брали зшивки того чи іншого журналу і годинами сиділи в бібліотеці, спостерігаючи за мною в процесі спілкування з учнями. Навіть одного письменника підключили до цієї ганебної справи... У такій атмосфері минали тижні і місяці. Раптом виявили, що я зайняв місце в бібліотеці без дозволу міськвню. Негайно ж на це місце було послано іншу людину з відповідним наказом. На щастя і на подив, того разу суд захистив мене...

Знайшлася іще одна добра людина, яка з розумінням поставилась до мого становища. Це був відомий в Полтаві вчитель хімії Кость Ювич Шпіка. Саме в той час, коли я працював в бібліотеці, він очолював Полтавський консульський пункт Харківської заочної середньої школи. Не питаючи дозволу в полтавських керівників і не збираючи пліток про мене, він запропонував місце консультанта з російської мови і літератури за сумісництвом. Минуло кілька років, і я повністю перейшов на працю до цієї школи, а бібліотеку залишив. У школі я затримався до 1 грудня 1969 року. Але скільки подій відбулося за цей час!

Влітку 1961 року мене викликали до Полтавського обласного управління КДБ. Раніше оперативники приходили на розмову додому (пам'ятаю прізвище одного з них — Полешко), або користувалися відомостями сексотів. Цього разу допит тривав кілька годин і за участю великої кількості співробітників КДБ. Моїй особі була виявлена надзвичайна увага. З чого б це? Зустріч явно була спланована. Мені веліли якнайдетальніше розповісти про перебування в Німеччині і про тих людей, з якими я знався. В КДБ вже було відомо, хто з моїх колишніх знайомих і друзів по Німеччині мешкає на Заході, чим хто займається і як хто настроєний щодо СРСР. Цікавилися, чи підтримую з ними зв'язок, хоча це здавалось наївним питанням. В той час я листу-

вався лише з Д. Бурлюком, і про це їм теж було відомо, бо листування перевірялося і, поза сумнівом, перлюструвалося. Д. Бурлюк хотів було приїхати в Полтаву і зустрітись зі мною, але цей намір, напевно, лякав владу і його далі Чехословаччини, де жили сестри Бурлюка, не пустили. Хіба ж можна було дозволити зустрітись американцю з людиною, яка не має власного куточка та ще й переслідветься як антирадянщик?

Під час згаданої зустрічі в КДБ цікавилися моєю співпрацею з празьким журналом «Пробоем». Публікації в ньому були їм відомі. Але в своїй розповіді я уникав називати псевдонім, під яким друкувалися мої твори й зокрема про голод в Україні 1933-року та розкуркулення. Нарешті, ставлять мені пряме питання: хто такий Самотній? Я зрозумів, що вони знають і це. Тоді мені сказали, що опубліковані в «Пробоем» твори шкідливі для радянської держави, ворожі для справи соціалізму. Ці слова здалися мені надто голосними. Я відповів їм, що писав правду про те, що бачив, і як воно було насправді. Мені відповіли, що за такі речі карають по закону. Тобто в нас не всяку правду можна говорити.

Ця зустріч була влаштована для того, щоб доказати: я вчинив злочин проти радянської держави і мав би понести за нього кару. Але за те, що цього не сталося, треба платити. Прямо про це не сказали, але натяк був прозорий.

Першою «платою» мав стати лист за кордон до моїх колишніх плавєнських знайомих із закликом повернутись додому, в Україну, яка радо зустріне «блудних синів» і не буде їх переслідувати, надасть роботу. В КДБ для цього склали спеціальні питання, на які я мусив письмово відповісти. Потім це мало бути ними відредаговано і послано за відомими їм адресами. Те, що я написав, їх явно не задовільнило. У моїх відповідях були загальні фрази про любов до рідної землі, але не було солоденької брехні про соціалістичний рай в СРСР, тим більш не було заклику повертатись. В КДБ, мабуть, зрозуміли, що іншого я не напишу, і їхній задум зів'яв. У мене залишились їхні питання і конспект відповідей.

1962 року дружина, яка працювала науковцем в музеї І.П. Котляревського, отримала помешкання, нам поставили телефон, але не на її, а на моє ім'я, і відтоді процес стеження за нами спростився через підслуховування та інформацію сусідів. 1964 року видавництво «Молодь» запланувало і підготувало до випуску колективну збірку поетів Л. Коваленка, С. Реп'яха,

П. Ротача та ін. за назвою мого вірша «Гілка півту». Книжка не вийшла: помітили моє прізвище, і видавництво було змущене повернути рукопис з такою допискою: «Повертаємо з незалежної від нас причини». Того ж року я випадково побачив у працівника «Комсомольця Полтавщини» список осіб, яким не дозволялося друкуватися в газеті. Серед них був і я. Цей список, безумовно, формувався в обкомі КПУ і КДБ, зрозуміло, за вказівкою з Києва.

Ще наприкінці 50-х років я розпочав вкладати біобібліографічний словник «Літературна Полтавщина». Ця праця з 1965 року друкувалася в журналі «Архіви України». В словнику були імена репресованих, навіть емігрантів. Я вважав, що словники мусять мати наукову основу і бути поза політикою. Згодом мені нагадають зухвальство подавати до друку nereабілітованих діячів. І будуть карати.

З цього приводу трапився такий випадок. В січні 1968 р. минало сто років з дня народження письменника і художника Грицька Коваленка. З цієї нагоди в «Комсомольці Полтавщини» з'явилась моя стаття. Зчинився переполох. З якого дива? Виявилось: письменник nereабілітований. Та ще й націоналіст. А це був непростимий гріх для автора статті. Кажали: «націоналіст пропагує націоналіста». За моїм поланням до полтавської прокуратури Г.О. Коваленко був реабілітований. Минувло відтоді багато років, перш ніж стало відомо, що Г. Коваленка в 1937 році розстріляли в Полтаві (рідні вважали за чутками, що він помер від хвороби).

В грудні 1969 р. при Полтавському інженерно-будівельному інституті (тепер — Національний технічний університет) утворилось підготовче відділення, і мене запросили зайняти місце ст. викладача російської мови і літератури (українську вивчати зголосилось мало вступників). Через півтора місяця праці в інституті, 16 січня 1970 р. обласна газета «Зоря Полтавщини» опублікувала ганебну статтю «Чортополох», спрямовану проти мене. В ній автор (М. Пліш) за матеріалами КДБ звинувачував мене в утаюванні правди про соціальний стан батьків і своє минуле, пов'язане з перебуванням в Німеччині під час війни. Говорилось про моє ідейне однодумство з Пантелеймоном Квілішем, а ще — негативний вплив на молодих літераторів, антирадянське спрямування словника «Літературна Полтавщина» тощо. Стаття відсахнула від мене багатьох людей, зокрема, полтавських літераторів. Вони не стали навіть вітатись (за винятком Ф. Гарі-

на). Було ясно, що в літературі шлях перепинено остаточно.

Відтоді я відчув постійний нагляд КДБ, здійснюваний полковником О.С. Кисельовим, який щомісяця викликав на розмову, схилиючи при цьому до співпраці з «органами». Це був розрахунок на моральний злам. Обіцяли взамін цього зняти заборону друкуватись. Я відповів: «Нехай краще інші стежать за мною, ніж я за кимсь.» При кожній новій зустрічі полковник питав: «Ну, что — не передумали?» Так тривало роками. Я звик до викликів і постійного стеження. Стежили і в аудиторії (одного разу студент кинув мені: «Ви не та людина, за яку себе видаєте»), і на кафедрі іноземних мов, до якої був приписаний, і на вулиці, коли повертався з роботи. Під час однієї зустрічі я запитав свого «опікуна», чи довго триватиме цей нагляд, і він простодушно відповів мені: «До смерті. Пйотр Петрович, до смерті!» Гірко було чути ці слова, і так би воно й було, якби досі існував СРСР.

Влітку 1968 року в с. Мануйлівці Олесь Гончар підписав моїм студентам і мені особисто свій роман «Собор», який там продавали. Другого чи третього дня мене запитали по телефону з КДБ, чи маю я «Собор» і чи міг би я дати їм його почитати. Я зрозумів, що в будинку на Жовтневій, 38 цікавляться не самим романом, а надписом на ньому, зробленим автором в Мануйлівці. Маючи інший примірник «Собору», без автографа, його й виніс оперативнику. Уявляю, яке там було розчарування! Про це я потім розповів в своїй книжечці «Біля гнізда соловейка». О. Гончар написав мені в листі: «Ви правильно відтворили обставини того дня в Мануйлівці».

Був іще такий випадок. Викликали по телефону в готель «Київ» (там в них на першому поверсі була спеціальна кімната для запису розмов). Сидять два кадебісти, на столі великоформатна газета. Показують в куточку шпальти мій вірш «До України» («Я проніс твій образ через гони...»), пояснюють: це закордонна «Свобода». Й одразу питання: «Как он туда попал?» Я здогадався, що це передрук із варшавського «Нашого слова» (вірш опублікували до мого 50-річчя). Повчають: «Вот відіте, как наші врагі іспользуют Вас. А почему? Потому, что Ваши взгляды можно трактовать по-разному. Какую Украину Вы имеете в виду, говоря о любви к ней? Вам чужда социалистическая Украина?» «Україна для мене одна. — відповілаю і додаю: ! «А Єсенін, яку Росію мав на оці, оспівуючи свою батьківщину, її красу? Любов до Батьківщини не є і не може бути злочино...»

Відпустили з попередженням.

Такі діалоги виникали не раз. Якось я запитав Кисельова: «Як ви пов'язуєте з націоналізмом те, що я викладаю російську мову і літературу?» Відповідь мене здивувала: «А тепер все українські націоналісти розговарівають по-російськи». Отак!

Після опублікування статті «Чортополох» була вирішена доля словника «Літературна Полтавщина», друкування якого в журналі «Архіви України» обірвалося 1971 р. на завершальній подачі. Редактор, історик Іван Бутич був звільнений з роботи. Мені було від цього прикро, але благородний Іван Лвквич не таїв гніву на мене, навпаки, співчував. А сам пішов на іншу роботу.

У 60-х роках, не маючи можливості вільно друкуватися в Україні, я нав'язав стосунки з Польшею, де виходили українські видання «Наше слово», «Наша культура» та «Український календар», що мав форму альманаху. Завдяки протекції відомого польського україніста Антіна Середницького, що мав причетність до підготовки цих видань, я за 25 років співпраці опублікував там понад сто літературно-критичних статей, розвідок, рецензій, літературно-критичних оглядів. Друкувалися зрідка й вірші під псевдонімом Петро Петрович, придуманим А. Середницьким. Мої стосунки з ним продовжуються й досі, він надсилає свої розвідки до «Полтавської Петлюріани».

Минали десятиліття, а моральний тиск, потаємне стеження за кожним кроком, перлюстрування листів і матеріалів, які надходили до мене в зв'язку з роботою над «Літературною Полтавщиною», виклики на «беседи», підслуховування телефонних розмов — все це продовжувалось ще й в 80-х роках, навіть в період так званої горбачовської перебудови. Лише 1987 р. перша моя вільна публікація про долю репресованого критика і вченого Г. Майфета та його роботу над творчістю С. Пвайга з'явилася в київському «Всесвіті». А в 1989 р. П. Засенко підготував і опублікував в журналі «Київ» цілу збірку моїх віршів. 1992 року перша прозова збірка літературно-краєзнавчих статей «Там буде і серце ваше...» була підготовлена А. Макаровим до друку в видавництві «Український письменник», але через інфляцію і матеріальну скруту вона не вийшла, хоча анонсувалася в видавничому плані.

З неофіційних джерел я мав відомості, що моє досьє в КЛБ складають два товсті томи. Там, як я гадав, були матеріали, починаючи з 1947 року, з Талалаївки. Та коли на початку 90-х

років я звернувся до КДБ з проханням повернути мені відібране в Талалаївці фото з німецького табору, на якому видно було наші невірничі знаки «SU», а також листівку, підібрану в Австрії весною 1945 р., із закликом повертатись на Батьківщину і гарантією непереслідування, то мене запевнили, що ніякої моєї справи в них немає. Більше того, на моє прохання підтвердити перебування в оstarбайтерському таборі в 1942–45 рр. була відповідь, що таких відомостей в них так само немає. Тоді я звернувся безпосередньо до керівництва управління СБ по Полтавській області і запитав: на якій же тоді підставі автор «Чортополоху» М. Пліш в 1970 р. писав, що я був вивезений до Німеччини і там не лише працював на фабриці, а й — дослівно — «перебігав з одного націоналістичного табору до іншого»? Адже тоді ці відомості автору провокативної статті надали в КДБ? Заперечувати не стали, довідку я одержав. На основі чого? Поза сумнівом, матеріали, зібрані про мене за комуністичного режиму, не могли бути знищені, вони існують. Але чому це приховується тепер? Чи не тому, щоб не висвітлити імена тих, хто за мною стежив і доносив «органам»? Про це можна лише догадуватись.

Починаючи з 1988–89 рр., я брав участь в заходах, які проводили РУХ, товариства «Рідна мова», «Просвіта», демократична інтелігенція міста.

1992 року прийнятий до Спілки письменників України. Перед тим Григорій Костюк похвалився Ю. Мвшкетикву, керівникові СПУ, що він благословив мене на літературну стежу ще в 1944 році в Німеччині.

У 90-роках я брав участь в різних громадсько-культурних заходах, виступав з доповідями на науково-практичних конференціях, Форумі інтелігенції Полтави тощо. В 1997 р. брав участь в Другому Всесвітньому форумі українців в Києві. В 1994–98 рр. — член редколегії часопису української інтелігенції «Український Засів» (Харків), в 1993 р. — член ради журналу «Краєзнавство», з 2003 р. — член редколегії літературно-краєзнавчого альманаху «Плуг» (Звенигородка, Черкаської обл.).

Лауреат обласної літературно-мистецької премії ім. Панаса Мирного за книгу «Від Улаю до Орелі» та за багаторічну плідну наукову і творчу працю в царині української культури національного відродження (2000) і премії ім. П.П. Чубинського в галузі фольклору та етнографії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, «за багаторічну невтомну

діяльність у справі збереження історико-культурної спадщини України» (2001). Почесний член Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка (1998). В 1995 р. Полтавський фонд ім. Симона Петлюри нагородив мене грамотою за «жертвовну діяльність на ниві української культури». З 1993 р. — Почесний член Всеукраїнської Спілки краєзнавців. В 2005 р. нагороджений Грамотою НСП України «За визначні здобутки в українській літературі, активну участь у громадській діяльності, у відродженні культури і духовності рідного народу» та «Почесною відзнакою» НСПУ № 90.

В перше 10-річчя незалежності України друкувався в газетах «Полтавська думка», «Зоря Полтавщини», «Вечірня Полтава», «Слово «Просвіти»», журналах «Криниця» (Полтава), «Слово і час» (Київ), «Київська старовина», «Кур'єр Кривбасу» (Кривий Ріг), «Народна творчість та етнологія» (Київ), «Холодний Яр» (Черкаси) та ін. Окремо вийшло понад 25 книг різних жанрів.

Понад 70 років тоталітарний режим був нестерпний для української патріотичної інтелігенції, яка прагнула вільної думки і вільної творчості. За ці прагнення було заплачено дорогов цінв: розстрілами, Соловками, мордовськими таборами. Багато десятиліть відчував і я тиск комуністичного режиму. Страх бути нізашо заарештованим і ув'язненим, постійне моральне приниження, поширення брехливих чуток і переживання, пов'язані з заборобою друкуватись і видавати книжки, систематичні виклики до КДБ на «беседи» — все це складало нерадівну канву мого життя за майже півстоліття. Незважаючи на ці гіркі обставини, я не кидав пера і, як міг, працював на літературній ниві. У 90-х роках брав посильну участь у виборюванні Незалежної України та відродженні національної культури. Попри всі колишні і теперішні негаразди, суперечливості, загрози і тривоги, я шасливий усвідомлювати, що постає нове громадянське суспільство, утверджується правова демократична Україна. Вірю, що повороту до тоталітарного режиму, до тих насиль над людською гідністю, які довелося пережити нашому поколінню, ніколи не буде. Можливо, не так швидко, але прийде час, коли Україна стане справді українською, справді незалежною і правовою європейською Державою!

Полтава. 2005 р.